

این اثر مشمول قانون حمایت مؤلفان و مصنفان و هنرمندان مصوب ۱۳۴۸ است، هر نوع تکثیر، انتشار یا استفاده از تمامی یا بخشی از اثر به شکل فتوکپی، الکترونیکی، ضبط و ذخیره در سیستم‌های بازیابی و پخش، ممنوع و قابل پیگرد قانونی است.

انتشارات معمارخانه باغ شهر

memarkhane.com

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

میرزا محمد علی صاحب

گنجینه فرهنگ آثار معماری ایران
میراث معماری صنعتی معاصر ایران

انتشارات بخش دوم استان یزد، جلد اول
memarkhane.com

لیلا پهلوانزاده

نویسنده: لیلا پهلوانزاده

عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد اصفهان (خوراسگان)

پائیز ۱۳۹۲

انتشارات معمارخانه باغ شهر

memarkhane.com

سرشناسه: پهلوانزاده، لیلا، ۱۳۵۶-
عنوان و نام پدیدآور: میراث معماری صنعتی ایران: بخش دوم استان یزد/ نویسنده لیلا پهلوانزاده
ویراستار: دکتر بتول حیدری، مازیار اخوت
مشخصات نشر: اصفهان: معمارخانه باغ نظر، ۱۳۹۲
مشخصات ظاهری: ج۲: مصور (رنگی)، جدول (رنگی)، نمودار؛ ۲۹×۲۲ سم
شابک: دوره: ۳-۱-۹۴۰۲۱-۶۰۰-۹۷۸؛ ج. ۱: ۴-۴-۹۴۰۲۱-۶۰۰-۹۷۸؛ ج. ۲: ۵-۱-۹۴۰۲۱-۶۰۰-۹۷۸
وضعیت فهرست نویسی: فیپا
یادداشت: بالای عنوان: گنجینه فرهنگ آثار معماری ایران
یادداشت: کتابنامه: ص. ۲۹۵.
عنوان دیگر: گنجینه فرهنگ آثار معماری ایران
موضوع: معماری صنعتی - ایران
موضوع: معماری صنعتی - ایران - یزد
موضوع: ساختمان‌های صنعتی - ایران - طرح و ساختمان
موضوع: کارخانه‌ها - ایران - طرح و ساختمان
موضوع: صنایع، تعیین محل
رده بندی کنگره: ۱۳۹۲ ۹۴۰۲۱/الف ۶۴۰۳ NA
رده بندی دیویی: ۷۲۵/۴۰۹۵۵
شماره کتابشناسی ملی: ۳۴۲۳۸۷۰

گنجینه فرهنگ آثار معماری ایران میراث معماری صنعتی معاصر ایران

بخش دوم استان یزد، جلد اول

نویسنده: لیلا پهلوانزاده

انتشارات معاصر شهر

انتشارات معمارخانه‌ی باغ نظر memarkhan

صفحه آرایشی: معمارخانه‌ی باغ نظر

طراح جلد: معمارخانه‌ی باغ نظر

خطاط: امیر مسعود پهلوانزاده

ویراستار: دکتر بتول حیدری، مازیار اخوت

چاپ: جهان بین

چاپ اول: ۱۳۹۲

تعداد: ۱۰۰۰

کلیه حقوق محفوظ است.

شابک: دوره: ۳-۱-۹۴۰۲۱-۶۰۰-۹۷۸؛ ج. ۱: ۴-۴-۹۴۰۲۱-۶۰۰-۹۷۸؛ ج. ۲: ۵-۱-۹۴۰۲۱-۶۰۰-۹۷۸

این اثر مشمول قانون حمایت مؤلفان و مصنفان و هنرمندان مصوب ۱۳۴۸ است، هر نوع تکثیر، انتشار یا استفاده از تمامی یا بخشی از اثر به شکل فتوکپی، الکترونیکی، ضبط و ذخیره در سیستم‌های بازیابی و پخش، ممنوع و قابل پیگرد قانونی است.

ناشر: اصفهان، خیابان فردوسی، خیابان شهید موحیدیان (ثریا)، پلاک ۳۱۸، واحد ۱- کد پستی: ۸۱۴۳۹۵۳۸۱۱
تلفکس: ۰۳۱۱)۳۲۲۳۶۰۰۱ - آدرس ایمیل: memarkhaneh.baghenazar@gmail.com
baghshahr.rc.isf@gmail.com

انتشارات معمارخانه باغ شهر
memarkhane.com

توزیع خانہ اسلام آباد

انتشارات معمارخانہ باغ شہر
memarkhane.com

فهرست

تاریخچه‌ی صنایع در شهر یزد
سرگذشت بنیان‌گذاران صنعت در استان یزد
مکان‌یابی کارخانه‌ها
کارخانه‌ی اقبال
کارخانه‌ی درخشان و هراتی
کارخانه‌ی سعادت نساجان
کارخانه‌ی آقا
کارخانه‌ی جنوب
کارخانه‌ی دستبافان
کارخانه‌ی یزدباف
کارخانه‌ی افشار
کارخانه‌ی برق
کارخانه‌های برق سایر نواحی استان یزد
کارخانه‌ی سیلو یزد
اسناد مربوط به امور مربوط به کارخانه‌های یزد
اسناد مربوط به مواد موردنیاز کارخانه‌ها
اسناد مربوط به شرکت در نمایشگاه‌های بین‌المللی
اسناد مربوط به رسیدگی به وضعیت و امور کارخانه‌ها
اسناد مربوط به وضعیت دستمزد و حقوق کارگران
اسناد مربوط به اخراج و اعزام کارگران کارخانه‌ها
اسناد مربوط به شورش‌های کارگران کارخانه‌ها
روزنامه‌های مربوط به کارخانه‌های یزد
فهرست منابع و ماخذ
راهنمای لاتین کارخانه‌ها

مطالب

۱
۱۷
۳۱
۳۵
۹۱
۱۲۳
۱۴۹
۱۷۷
۲۱۵
۲۲۹
۲۵۳
۲۷۹
۲۸۹
۲۹۳
۲۹۹
۳۵۹
۳۸۳
۳۸۹
۵۲۳
۵۳۹
۵۶۵
۶۰۵
۶۴۱
۶۵۸

یادداشت مؤلف

همان گونه که در یادداشت مؤلف جلد نخست، یعنی کتاب مربوط به استان اصفهان ذکر شد، نگارش کتاب حاضر و جمع‌آوری اطلاعات آن با نوشتن مقاله‌ای با عنوان «معماری صنعتی استان اصفهان»، در سال ۱۳۸۳ برای مجله‌ی «دانش نما» آغاز شد. خیلی زود مشخص شد که هرچند تحقیقات پراکنده‌ای درباره‌ی کارخانه‌های استان اصفهان منتشر شده اما تحقیق منسجم و مدونی که همه‌ی کارخانه‌های این استان را دربر بگیرد، تاکنون صورت نگرفته است؛ پس موضوع پژوهش را به کلی حوزه‌ی استان اصفهان دوران پهلوی، که یزد را نیز دربر می‌گرفت، گسترده‌تر و جمع‌آوری اطلاعات از سال ۱۳۸۴ آغاز شد.

خوشبختانه بر خلاف استان اصفهان که کار در آن به‌کندی پیش می‌رفت، به دلیل تعداد کم‌تر کارخانه‌ها و نیز به‌واسطه‌ی برخورد مساعدتر مدیران و مسئولان یزدی، مستندنگاری ۶ کارخانه از ۸ کارخانه‌ی مورد نظر به‌آسانی انجام گرفت؛ اما باز برای دو کارخانه‌ی «آقا» و «افشار»، هیچ معرفی‌نامه‌ی مثمر ثمر نبود. این دشواری‌ها و لجاجت‌ها البته عزم ما را هم بر ادامه‌ی کار راسخ‌تر کرد و در نهایت با همکاری بسیار خوب امور اجتماعی استانداری اصفهان و امور اجتماعی استانداری یزد، این دو کارخانه نیز به‌طور کامل مستندنگاری شد.

گرچه انجام مطالعات میدانی در این استان پیچیدگی کمتری داشت، اما کمبود اطلاعات تصویری و نوشتاری در خصوص بناهای صنعتی آن بسیار مشهود بود. علی‌رغم جستجوهای فراوان در کتابخانه‌ها و بررسی اغلب کتاب‌ها، روزنامه‌ها و مقالات قدیمی و جدید، پایان‌نامه‌های دانشجویی و ... اطلاعات خاصی حاصل نشد. حتی آرشیو مرکز اسناد و کتابخانه‌ی ملی ایران نیز سندهای چندانی از بناهای صنعتی یزد در اختیار نداشت. همانند استان اصفهان در اداره‌ی صنایع و معادن استان یزد نیز حتی یک خط اطلاعات درباره‌ی نخستین کارخانه‌های آن وجود نداشت؛ و ده‌ها مشکل دیگر.

با وجود همه‌ی این مشکلات، سعی شد همانند جلد نخست، یعنی کتاب مربوط به استان اصفهان، حتی‌الامکان بنیان‌گذاران صنایع نوین و همچنین بناهای صنعتی این استان، به‌طور کامل معرفی شوند.

سپاس و قدردانی

در این پروژه‌ی ده ساله، افراد و ارگان‌های بسیاری همکاری کرده‌اند که شاید به‌خاطر گذشت زمان نام بعضی از آن‌ها در خاطر نباشد، اما مسلماً کار و نیت خیرشان هرگز فراموش نخواهد شد.

کسانی هم البته بودند که در توقف این پژوهش بسیار کوشیدند. گرچه در این جا نامی از آن‌ها نیست، اما از آن‌ها نیز صمیمانه قدردانی می‌شود که عزم ما را در ادامه و به‌سرانجام رساندن این پروژه بیش از پیش جزم کردند.

در ادامه از اشخاص حقیقی و حقوقی‌ای نام می‌بریم که این پروژه بدون همکاری آن‌ها میسر نمی‌شد:

- ۱- آقای دکتر علیرضا ذاکر اصفهانی، استاندار استان اصفهان
- ۲- آقای دکتر احمد علی فروغی ابری، رییس دانشگاه آزاد اسلامی واحد اصفهان (خوراسگان)
- ۳- آقای مهندس اسفندیار حیدری پور، رییس وقت سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان اصفهان
- ۴- آقای مهندس مصطفی بهبهانی، رییس وقت سازمان نظام مهندسی ساختمان استان اصفهان
- ۵- آقای دکتر علی پزشکی، رییس سازمان نظام مهندسی ساختمان استان اصفهان
- ۶- آقای دکتر فرهنگ مظفر، رییس دانشگاه هنر اصفهان
- ۷- آقای دکتر پیام نجفی، معاون پژوهشی دانشگاه آزاد اسلامی واحد اصفهان (خوراسگان)
- ۸- آقای قطبی، مسئول امور اجتماعی استانداری اصفهان
- ۹- سرکار خانم اعرابی، کارمند امور اجتماعی استانداری اصفهان
- ۱۰- آقای مهندس غلامحسین عسگری، رییس وقت سازمان نظام مهندسی ساختمان استان اصفهان
- ۱۱- آقای دکتر عباس صنیع‌زاده، سردبیر مجله‌ی «دانش نما»؛ سازمان نظام مهندسی ساختمان استان اصفهان
- ۱۲- آقای مهندس حسن روانفر، قائم مقام اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان اصفهان
- ۱۳- سرکار خانم دکتر مریم قاسمی، عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد اصفهان (خوراسگان)
- ۱۴- مسئول امور اجتماعی استانداری یزد

- ۱۵- آقای کارگر، کارمند استانداری یزد
- ۱۶- آقای حسین رحیمی، رییس اداره عمرانی پارک علم و فناوری یزد
- ۱۷- آقای حسین بشارت، محقق کتابخانه‌ی وزیری یزد
- ۱۸- آقای حسین مسرت، محقق
- ۱۹- آقای سید علیرضا حیدری، کارشناس خانه صنعت، معدن و تجارت استان یزد
- ۲۰- آقای حسین معین زاده، مدیر تولید کارخانه‌ی افشار
- ۲۱- آقای دکتر کامران افشارنادری
- ۲۲- آقای آرش اخوت
- ۲۳- آقای عبدالمهدی رجایی
- ۲۴- سرکار خانم باقری و خانم شکری، کارمندان سازمان اسناد و کتابخانه‌ی ملی تهران
- ۲۵- آقای شکیب، رییس سازمان اسناد اصفهان
- ۲۶- آقای نادرپور و خانم‌ها شهسواری و عابد، کارمندان سازمان اسناد اصفهان
- ۲۷- آقای جعفر دشتی، کارمند دانشگاه آزاد اسلامی واحد اصفهان (خوراسگان)
- ۲۸- آقای امین ناطقی

در تهیه‌ی محتویات کتاب نیز افراد زیر همکاری داشتند:

- ۱- سرکار خانم مهندس سمیرا دهقانی تفتی که تهیه‌ی اطلاعات از کارخانه‌ها بر عهده‌ی ایشان بود.
- ۲- سرکار خانم مهندس نسیم جهاندار که تمام مدل‌های سه‌بعدی کارخانه‌ها توسط ایشان تهیه شد.
- ۳- سرکار خانم مهندس هاجر مجاهدی که تهیه‌ی پلان و نماهای کارخانه‌ی درخشان و هراتی، با کمک ایشان صورت پذیرفت.
- ۴- آقای مهندس محمد معصومی زاده که تهیه‌ی پلان و نماهای کارخانه‌های آقا و افشار با کمک ایشان صورت پذیرفت.
- ۵- آقای رضا نوربختیار که عکاسی از کارخانه‌های موجود بر عهده‌ی ایشان بود.
- ۶- آقای مهندس فرشید نصرآبادی که در تهیه‌ی پاره‌ای از عکس‌ها، به‌خصوص کارخانه‌های آقا و افشار همکاری کردند.
- ۷- آقای مهندس محمد معصومی زاده، خانم مهندس الهام امین‌الرعايا و خانم مهندس الهه نیک نژاد که در صفحه‌آرایی این کتاب همکاری کردند.
- ۸- آقای مهندس علیرضا فتاحی، که تهیه‌ی فایل‌های سه‌بعدی رنگی کارخانه‌ها بر عهده‌ی ایشان بود.
- و سایر عزیزانی که نام آن‌ها متأسفانه در خاطر نیست.
- این کتاب، بخشی از یک مجموعه‌ی بزرگ با عنوان «میراث معماری صنعتی معاصر ایران» است که مجلدهای دیگر آن نیز، که به بررسی صنایع نوین در استان آذربایجان شرقی (شهر تبریز) اختصاص دارد، در دست چاپ و انتشار است.

لیلا پهلوانزاده

عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد اصفهان (خوراسگان)

پاییز ۱۳۹۲

طرح موضوع

سال‌های پایانی قرن نوزدهم میلادی، تحولاتی را به ارمغان آورد که تأثیرات آن، نه فقط در غرب، بلکه به‌مرور زمان، در بخش‌های وسیعی از این کره‌ی خاکی ریشه دواند. انقلاب صنعتی و پیامدهای آن، زمینه‌ساز شکل‌گیری جوامع مدنی نوین شد و تغییرات عمده‌ای را در شیوه و روند زندگی انسان این عصر ایجاد کرد. از اساسی‌ترین این تغییرات، می‌توان به فرآیند سازمان‌یابی کالبد شهرها اشاره کرد. این فرآیند، علاوه بر دگرگونی منظر و حتی سیمای شهرها، فصل جدیدی را در سبک‌ها و شیوه‌های معماری رقم زد.

سرزمین ما نیز، آغوش خود را بر «ایران نوین» گشود و «تمدن فراگیر»، به‌تدریج و به شیوه‌های گوناگون، در کالبد و جان ایران و ایرانی نفوذ کرد. نخستین نشانه‌های «عصر جدید»، در پی انقلاب مشروطیت، در پایتخت به‌منصه‌ی ظهور رسید؛ که از آن جمله است ظهور بناهایی نظیر کارخانه‌ها، بانک، بلدیة، نظمیه و... دیر زمانی نیاید که «تمدن فراگیر»، راه خود را به‌سوی دیگر نقاط ایران، به‌خصوص شهرهای بزرگ، گشود. ایجاد و گسترش نشانه‌های عصر جدید و آن تمدن فراگیر در شهرهای دیگر ایران، هرچند گویا، محتوم و ناگزیر بود اما زمینه‌هایی نیز برای ایجاد این نشانه‌ها مهیا بود که مثلاً می‌توان به ایجاد و توسعه‌ی کارخانه‌های نوین در شهرهایی اشاره کرد که پیشینه و زمینه‌ی مساعدی برای صنعت‌گری داشتند و حداقل از این نظر بر پایتخت پیشی می‌گرفتند.

صنعت، با وجود پی‌ریزی شالوده‌های ابتدایی آن در دوران قاجاریه، به‌دلیل کارشکنی‌های نیروهای داخلی و خارجی، به‌ثمر ننشست و شکل‌گیری به‌نسبت پایدار آن، به‌عنوان نهادی نوین، به دوران پهلوی اول موکول شد. کارخانه‌ها، به‌عنوان یک کاربری نوظهور، از جمله همان نشانه‌های عصر جدید بود که منظر (و البته نه تنها منظر) برخی شهرهای ایران، ملقب به «شهرهای صنعتی» را دگرگون کرد و گونه‌ای خاص و نوین از معماری، یعنی «معماری صنعتی» را، تحت تأثیر برخی معماران آلمانی و اتریشی، به ارمغان آورد.

همگام با این تحولات، شهرستان یزد نیز، که تا چند دهه پیش بخشی از استان اصفهان محسوب می‌شد، در زمینه‌های مختلف اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و... تغییراتی فراوان یافت. پیشینه‌ی پرآر این شهر در صنایع نساجی و وجود استادکاران ماهر در آن، در پایه‌گذاری نهادهای صنعتی نوین در این شهر عاملی مؤثر بود؛ چنانکه یکی از استادکاران این خطه، استاد «غلام صنعتی»، پس از تأسیس کارخانه‌ی عبا بافی در کربلا، پس از بازگشت به یزد، با تبدیل دستگاه‌های قدیمی بافندگی به دستگاه‌های «ماکو پُران»، میزان تولید و کیفیت محصول را افزایش داد. او در سال ۱۳۰۰ خورشیدی، با کمک «امیرخان کور اوغلی»، برای نخستین بار یک دستگاه بافندگی ماشینی را به‌همراه یک دستگاه مولد برق، از آلمان به یزد آورد و در سال ۱۳۱۰، با کمک «حسینعلی هراتی»، نخستین کارخانه‌ی نساجی نوین یزد را با نام کارخانه‌ی «درخشان» تأسیس کرد و به‌این ترتیب، زمینه‌ساز شکل‌گیری نهادهای صنعتی شد.

اگرچه سازمان‌دهی کلی این کارخانه‌ها از روش تولید صنعتی متأثر بود، معماری سنتی در آن حضوری آشکار داشت. استفاده از فضاهای سنتی، نظیر شبستان، حیاط مرکزی، رواق و... در ترکیبی جدید؛ به‌کارگیری عناصر معماری ایرانی نظیر بادگیر، مناره، ایوان و... بهره‌گیری از سیستم تاقی با عناصر سازه‌ای مشخص از قبیل جرز و ستون آجری، تاق، قوس و گنبد؛ استفاده از تزیینات سنتی در نمای ابنیه، فضاهای اداری، ورودی‌ها و... از زمره تمهیدات به‌کار رفته در طراحی این بناهاست. بناهایی که با الگوی معماری خلاقانه‌ی خود، در وهله‌ی نخست توجه هر بیننده‌ای را جلب می‌کند و جایگاه ویژه‌ای در میان بناهای هم‌عصر خود دارد. از این رو، شناخت این گونه بناها پیش از تغییر و تخریب آن ضروری و حیاتی‌ست.

متأسفانه خصایل نیک و آموزه‌های آموختنی این نوع از معماری و شهرسازی ایران معاصر، نه‌تنها چنان که باید در انواع رنگارنگ طرح‌های توسعه‌ی شهری به‌کار گرفته نمی‌شود؛ بلکه چه‌بسا با تخریب این بناها و بافت‌های شهری، آموزه‌های آن نیز به‌فراموشی سپرده شود. پژوهش حاضر، کوششی‌ست برای مطالعه، شناخت و معرفی این نوع از معماری و شهرسازی معاصر این سرزمین.

مرور متون

درخصوص پژوهش در زمینه‌ی چگونگی شکل‌گیری انقلاب صنعتی در کشورهای دیگر، منابع اطلاعاتی مدونی وجود دارد که می‌توان از آن‌ها بهره گرفت. در ایران اما متأسفانه اطلاعات و اسناد درباره‌ی تحولات صنعتی و تأثیرات انقلاب صنعتی کشورهای پیش‌رفته بر صنعت ایران بسیار اندک و کم‌مایه است. در این زمینه کتاب یا پژوهشی مدون موجود نیست که بتوان اطلاعات مورد نیاز را در آن یافت؛ آن‌چه نیز در این زمینه در دست است به مواردی همچون ظرفیت تولید کارخانه، تعداد کارگران، مواد اولیه و... خلاصه می‌شود. تنها کتاب منتشر شده در این موضوع، کتاب «آغاز معماری صنعتی ایران»، نوشته‌ی نسرین فقیه است که آن هم فقط تاریخچه‌ای‌ست درخصوص چگونگی پیدایش معماری صنعتی، معرفی معماران متخصص در این زمینه، شرحی مختصر

درباره‌ی معماری صنعتی شهر اصفهان، معرفی تعدادی از کارخانه‌های اصفهان، چالوس، شهر ری و... و تصاویر و نقشه‌های تعدادی از کارخانه‌های اصفهان و سایر شهرها به همراه پاره‌ای توضیحات کلی که البته ارزش خود را دارد اما کافی نیست. سایر کتاب‌های متعلق به دهه‌ی ۵۰ خورشیدی هم، نظیر «اصفهان از لحاظ اقتصادی و اجتماعی» و «اقتصاد شهر اصفهان»، فقط حاوی اطلاعات آماری است. البته در کتاب «تاریخ مؤسسات تمدنی جدید در ایران»، نوشته‌ی حسین محبوبی اردکانی (۱۳۷۰) نهادهای نوین در ایران در ۳ مجلد به شرح بناهای اداری (بلدیه، بانک، پست، رادیو و تلویزیون، مخابرات و... بناهای آموزشی (دانشگاه‌ها، مؤسسات آموزش عالی، مدارس دخترانه و...) و بناهای صنعتی در شهرهای مختلف، اعم از کارخانه‌های قند، برق، سیمان، نساجی و... معرفی شده‌اند. همچنین کتاب «موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در ایران دوره‌ی قاجاریه»، نوشته‌ی احمد اشرف (۱۳۵۹) نیز مشتمل بر فصولی است هم‌چون «چگونگی پیدایش صنایع کارخانه‌ای در ایران»، «معرفی سرمایه‌گذاران خارجی در صنایع»، «معرفی سرمایه‌گذاران داخلی در صنایع»، «چگونگی زوال صنایع»، «معرفی پاره‌ای از صنایع نوین» و... که از آن می‌توان بهره گرفت. مقاله‌ی «معماری صنعتی ایران بین دو جنگ جهانی» نوشته‌ی کامران افشار نادری، نیز مشتمل است بر توضیحی مختصر درباره‌ی چگونگی ورود نهادهای صنعتی به ایران، کاربرد مصالح نوین در برپایی بناهای صنعتی و توضیحی مختصر در خصوص الگوی معماری آن‌ها، معرفی پاره‌ای از کارخانه‌های عهد پهلوی؛ نظیر چرم خسروی تبریز، دخانیات و صنایع پشم اصفهان، قند کهریزک، درخشان و هراتی و کارخانه‌ی اقبال یزد و... در کتاب «تاریخ یزد»، نوشته‌ی عبدالحسین آیتی (۱۳۱۷) نیز تنها چند صفحه به معرفی «اقتصادیات» یزد و کارخانه‌های درخشان و هراتی، گرجی و اقبال و مالکان آن‌ها اختصاص یافته است.

روش پژوهش

همان‌طور که اشاره شد درباره‌ی شکل‌گیری انقلاب صنعتی در کشورهای دیگر، به‌خصوص کشور انگلستان، و همچنین نتایج و سرایت آن به سایر کشورها خوشبختانه منابع اطلاعاتی مدونی وجود دارد؛ درحالی‌که چنین اطلاعاتی درباره‌ی صنایع ایران، به‌دلایل گوناگون، هم اندک و هم نامدون است که کار تحقیق و مستندنگاری این بناها را با مشکلاتی بسیار مواجه می‌کند و چه در زمینه‌ی تهیه‌ی اطلاعات تصویری و چه در زمینه‌ی تهیه‌ی اطلاعات نوشتاری، مطالعات میدانی گسترده‌ای را می‌طلبد. از این رو و به‌منظور دستیابی به اهداف مورد نظر، به‌صورت زیر اقدام شده است:

استاد معمارخانه باغ شهر

memarkhane.com

منابع اطلاعاتی و چگونگی جمع‌آوری آن‌ها

- تهیه‌ی تصاویر هوایی قدیمی کارخانه‌ها در خلال ۴ دهه؛ که قدیمی‌ترین آن‌ها به سال ۱۳۳۵ خورشیدی (۱۹۵۶ میلادی) بازمی‌گردد.
- بهره‌گیری از اطلاعات کارکنان قدیمی، برای مشخص کردن فضاها و عملکردهای هر کارخانه با ذکر عنوان کاربری بر روی تصویر هوایی تهیه شده، به‌انضمام مطالعه و تشخیص روند تغییرات کالبدی هر کارخانه بر اساس تصاویر هوایی گردآوری شده در خلال ۴ دهه.
- گردآوری تصاویر قدیمی موجود از بناها از منابع مختلف هم‌چون کتاب‌ها، آرشیو تصاویر عکاسان قدیمی، کارگران و کارکنان پیشین کارخانه‌ها و...
- تهیه‌ی تصاویر جدید از کارخانه‌های موجود، مشتمل بر تصاویر داخلی و خارجی از بنا، تزیینات، سازه و...
- تهیه‌ی نقشه‌های معماری کارخانه‌های موجود.
- گردآوری اطلاعات پایه از قبیل: وضعیت قبلی مکان کارخانه، سال تأسیس، مؤسسان، معماران، مشخصات تجهیزات و محصولات و... از اسناد موجود در آرشیو سازمان اسناد ملی ایران و کتاب‌های موجود.
- گردآوری اطلاعات کالبدی بنا مشتمل بر: سازمان‌دهی فضایی بنا، سازه و مصالح بخش‌های مختلف (سالن‌های کارگاهی، انبارها، فضاهای اداری، خدماتی و...)، تزیینات و... و در صورت لزوم تهیه‌ی نقشه از جزئیات معماری کارخانه. همه‌ی این اطلاعات از طریق مطالعات میدانی به‌دست آمده است.

منتهای آنالیز اطلاعات و ضرورت آن برای تحقیق

در تدوین اطلاعات کارخانه‌های عهد پهلوی ایران، بناهای مزبور به دو دسته‌ی بناهای دوران پهلوی اول و پهلوی دوم تقسیم‌بندی

و پس از آن نسبت به گردآوری اطلاعات پایه و اطلاعات کالبدی بنا اقدام شده است. این تقسیم‌بندی تاریخی و جمع‌آوری اطلاعات در قالب این سرفصل‌ها، به دلیل دستیابی به سیر تحولات شهری و معماری این کارخانه‌هاست. برای مثال در سرفصل وضعیت پیشین مکان کارخانه‌ها، می‌توان به جاگیری کارخانه‌ها در مهم‌ترین نقاط شهری، به‌عنوان مظاهر تجددگرایی در دوران پهلوی اول، انتقال تدریجی آن‌ها به حاشیه‌ی شهرها در دوران پهلوی دوم و در نهایت انتقال کامل و اجباری به خارج از شهر در اواخر دوران پهلوی دوم و پس از انقلاب دست یافت. و یا در مبحث سازه و مصالح، می‌توان نتایج زیر را دریافت: چگونگی کاربرد سیستم سازه‌ای سنتی با عناصر سازه‌ای همچون جرز و ستون آجری، تاق، قوس و گنبد؛ برپایی سالن‌های وسیع و طویل با سازه‌های فولادی و در پی آن رواج سازه‌ی آهنی در اندازه‌های مختلف در اواخر دوران پهلوی اول در پاره‌ای از فضاها، جنبی کارخانه نظیر موتورخانه‌ی برق، فضای اداری و خدماتی و...؛ سپس رواج سازه‌ی آهنی یا بتنی در دوران پهلوی دوم و پس از آن در همه‌ی فضاها. یا در مبحث تزیینات می‌توان سیر نزولی استفاده از تزیینات کاشی‌کاری و آجرکاری را، از دوران پهلوی اول تا اواخر عهد پهلوی دوم دریافت.

فصل بندی کتاب

کتاب حاضر در چند بخش مختلف ارائه شده است:

نخست: چگونگی پیدایش صنعت در کشورهای دیگر، زادگاه انقلاب صنعتی و نتایج آن و همچنین مکان‌یابی و معماری ساختمان‌های صنعتی در نخستین شهرهای صنعتی آن دوران، بررسی پیدایش صنعت در ایران با ذکر توضیحی مختصر در خصوص چگونگی آشنایی پادشاهان قاجار با مظاهر تمدن جدید در کشورهای اروپایی، در دو شاخه‌ی «صنایع ایران در دوران قاجاریه» و «صنایع ایران در دوران پهلوی»، و معرفی همه‌ی کارخانه‌های این دو دوره، جدول معرفی اسامی همه‌ی کارخانه‌های ایران در دوران قاجاریه و پهلوی و همچنین نمایشگاه‌های متعدد «امتعه» و کالاهای ایرانی که در ایران و یا در کشورهای دیگر برگزار شده است، سپس مبحث «صنعت ساختمان»، که مقوله‌ی شکل‌گیری نخستین کارخانه‌ها را در کشورهای مختلف بررسی می‌کند و در ادامه به ذکر بناهای صنعتی مهم کشورهای دیگر می‌پردازد، از زمره مباحثی است که در جلد نخست میراث معماری صنعتی معاصر ایران بدان پرداخته شده است. سپس با این پیشینه، متناسب با عنوان کتاب، بررسی صنایع یکی دیگر از شهرهای صنعتی بزرگ ایران یعنی شهر یزد آغاز می‌شود. نخست توضیحی مختصر در خصوص صنایع دستی در شهر یزد و همچنین تاریخ شکل‌گیری کمپانی‌های تجاری در این شهر پس از انقلاب مشروطیت ارائه می‌شود؛ سپس چگونگی ورود صنایع نوین به شهر یزد، مکان‌یابی آن‌ها در شهر و مشخصات کالبدی، سازه‌ای و تزیینات بناهای صنعتی آن مورد بررسی قرار می‌گیرد. با این مقدمات بالاخره به بخش اصلی کتاب، یعنی معرفی کارخانه‌های مهم استان یزد در دوران پهلوی اول و پهلوی دوم می‌رسیم. این کتاب با معرفی اسناد تاریخی و روزنامه‌های مرتبط با این نهادهای صنعتی پایان می‌پذیرد.

لیلا پهلوانزاده

عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد اصفهان (خوراسگان)

پاییز ۱۳۹۲